

Szemek a hatalom láncában: életek, sorsok, események

Papp István: *Szemek a láncban. Játszmák a magyar állambiztonság történetében*

Budapest, 2015, Jaffa Kiadó

A kötet olvasása közben bizonyára sokakban felmerülhet a kérdés: mire is jó az egyéni élettörténetek/szerepek tanulmányozása és bemutatása? Nyilván a kérdés részben „naiv”, hiszen az életutak s hozzá kapcsolódóan az életrajzok megírása, megrajzolása ma már multidiszciplináris terület,¹ de érdemes azt is látni, hogy az

egyéni sorsok – ahogy a már hivatkozott szerzők is írják – segítik nemcsak az egyén, hanem az adott korszak (az állam működési mechanizmusainak, a társadalmi alrendszerek stb. működésének) megértését is. Ez a jelen kötet esetében sincs másként.

A kötet bevezetőjében a szerző deklarálja célját, miszerint nem „klasszikus”, a közbeszédben jelen levő diskurzushoz hasonló művet kíván írni. Véleménye szerint a legtöbben „a személyek/embekek közötti találkozásokként fogják fel a politikai rendőrség, ezen belül az ügynökök/besúgók/spiclik történetét” (9). Ugyan születtek szakmailag kifogástalan munkák, de a szűk szakmán kívül a szélesebb közönséget nem érték el. Papp szerint „A művelt nagyközönséget az emberi tragédiák: a hősök és áruelők találkozásai érdekelték, és ez feltehetően a közeljövőben sem lesz másként” (9). A kötet újszerűsége elsősorban abban van, hogy ehhez képest nem „a bűnös/áldozat” kategória szerint gondolkodik (10), hanem „hálóként” fogja fel az állambiztonsági szervezetet, amelyek mintegy behálózzák a magyar társadalmat. Ebből ered a kötet címe is, amely Illyés Gyula versének ismert sora. A szerző indoklása: „Igen, a politikai rendőrség egyfelől hatalmas hálózatként kerítette be a társadalmat, ugyanakkor nem önmagában létezett, hanem sok-sok láncszem kapcsolódott hozzá” (10). Vagyis nem egy légius térben létező szervezetről beszélhetünk, hanem olyanról, amely számtalan kis kapcsolaton – „láncszemen” – keresztül kötődött emberekhez, a szociológiai nyelven fogalmazva: „szervesen”

1 Az „életrajzi térről” elméleti és gyakorlati síkon lásd (többek között): K. Horváth Zsolt: Önarcképcsarnok. A személyes emlékezés mint történeti probléma = *A történelem szerzősorsoládaja: a jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa: a „Történelem – Társadalomtudományok” konferencia anyagai*. Budapest, 2002, L'Harmattan, 81–102; K. Horváth Zsolt: Az életrajzi térről: szempontok a biográfiai módszer és a szinoptikus szemlélet történeti alkalmazásához. *Korall*, XII (2011)/44, 154–176; Z. Varga Zoltán: *Önéletrajzi töredék, talált szöveg*. Budapest, 2014, Balassi Kiadó. (Irodalomelméleti tanulmányok.) De a történet-tudományon és irodalomtörténeten kívül a neveléstudomány is felhasználja, lásd (többek között): Baska Gabriella: *Iskola, gyermek és tanítói ideál a 19. és 20. század fordulóján*. Budapest, 2011, Gondolat Kiadó, <http://mek.oszk.hu/14700/14797/> (2015. 12. 5.); Golnhofer Erzsébet – Szabolcs Éva: Lázár György és a magyar pedagógia. Mítosz és valóság. *Magyar Pedagógia*, CXIII (2013)/3, 133–151; Péntes Dávid: Biográfia-autobiográfia. Montágh Imre életrajzainak olvasata elé = *Iskola a társadalmi térben és időben*, V. Szerk. Andl Helga, Molnár-Kovács Zsófia. Pécs, 2015, Pécsi Tudományegyetem, „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola, 196–209; Depaepe, Marc – Simon, Frank: „MON AMI, MONSIEUR DECROLY”. A biográfia szerepe a pedagógiatörténeti kutatásokban = *Reformpedagógia-történeti tanulmányok. Európai kölcsönhatások, nemzeti sajátosságok*. Szerk. Németh András. Budapest, 2002, Osiris Kiadó, 64–76.

kapcsolódott a társadalomhoz. „A kötet célja, hogy az egyes tanulmányok segítségével bemutasson különböző szerepeket” – írja a 10. oldalon.

Papp István könyvének első tanulmánya Kádár Lajossal foglalkozik. A mára elfeledett író elleni népbíróági tárgyalás indokául szolgáló *Ártatlanok?* című, erősen antiszemita darab történetét, valamint annak a perbeli bizonyító erejét – pontosabban annak „hiányát” – mutatja be. Már a címből – *A magyar Jud Süss* – sejteni lehet, hogy „antiszemitizmus és színház” – bizonyos fokig – párhuzamos történetéről lesz szó. A szerző szerint a darab nem kapott kellő figyelmet a korábbi szakmunkákban (14), pedig a népi mozgalom és a szélsőjobb kapcsolatához adalékkal szolgálhat maga a mű, valamint annak fogadtatása és szerzőjének megítélése is. Talán ez lehet az oka annak is, hogy ez a tanulmány a legvaskosabb a kötetben s már-már nyomozói pontossággal tárja fel a darab keletkezéséről fellelhető információkat, valamint a darab bemutatóját. De ki volt Kádár Lajos? A kérdést a 15. oldaltól tárgyalja Papp, s ehhez elsősorban Kádár saját életrajzát használja fel (Börtönnapló). Kádár bemutatása közben szépíróhoz illő tájleírással találkozunk az olvasó – ennek példaként álljon itt egy rövid részlet a tanulmányból: „holtágakkal és zombékokkal szabadalt, a kiskunsági puszták közelében található mikrovilágban töltötte gyermekkorát...” (16). A gyermekkori élmények nem pusztán a memoár részei, hanem „Kádár Lajos esetében – leszámítva az első világháborút – a gyermekkori élményanyag valóban teljes mértékben uralta az író gondolkodását” (15). Kádár élete folyamán – főleg fiatalkorában – számos mesterségben dolgozott, kamaszként bolti szolgaként, vilamoskalauzként, biciklis küldöncként, pincértanulóként, majd 1915-ben be kellett vonulnia a hadseregbe (17). A későbbiekben még szó esik Kádár kritikai fogadtatásáról, így Móricz Zsigmond méltatásáról (18). Kádár memoárja mégis feledésbe merült, ennek kettős okot tulajdonít a szerző: 1. a későbbi hírhedt színdarab, 2. Veres

Péter memoárja, a *Számadás* sokkal élvezetesebbre sikerült (18). Kádár második kötete, a *Tyukász Péter* továbbra is jó kritikai fogadtatásban részesült, ám ennek már elsősorban az volt az oka – véli Papp –, hogy az alulról jött népi tehetség „ideális megtestesülése” volt a korabeli elvárásoknak, ideáloknak (19). Ám mindezek ellenére azért többen felvetették – már ekkor –, hogy vajon képes lesz-e túllépni a „gyerekanyagon”, illetve új témákkal előállni. A folytatást nem nehéz kitalálni: Kádár „az alaptalan túlzó méltatásoknak hitt” (20), és ennek megfelelően sorra adta ki új regényeit ugyanazon gyermekkori élményanyagra alapozva, de „egyre jobban *összecsapva*” (20). Papp tanulmányában részletesen tárgyalja Kádár vélt/valós antiszemitizmusát. A népbíróági eljárás az általa beküldött anyagokból négyet gondosan kihagyott, ebből egyet a témája miatti elhanyagolhatóságból, a többit pedig tudatosan, s ebből az egyik – a *Kujtorgó lelkek* – igazolta volna az antiszemita vádakat (22-23). Ugyanakkor Papp szerint az életútból – egyenesen – nem következett az antiszemita hangvételű *Ártatlanok?* megírása. A tanulmányban részletesen olvashatunk a darab első, 1941. évi bemutatójáról: így Endre László antiszemita politikusról, aki a közigazgatás oldaláról kívánta „megtámogatni” a darabot (26-27). De a *Jud Süss* és az *Ártatlanok?* közti párhuzamon túl megismerhető a tanulmányból az is, hogy a *Jud Süss* regényváltozata egyáltalán nem antiszemita céllal íródott, sőt nem is volt antiszemita.² A tanulmányból még az is kiderül, hogy 1933-ban megfilmesítik – éppen abban az

2 Lion Feuchtwanger 1925-ben megjelent regénye magyarul is olvasható, kétféle címmel és kétféle fordítással. Az első fordítást Sztrókay Kálmán készítette, a mű címe: *A herceg és Zsidaja* volt, s elég korán, 1926-ban megjelent Dick Manónál. A második kiadásra 1934-ben került sor a Nova Kiadónál. A második fordítás Tandori Dezső munkája, mely szintén kétszer jelent meg: 1990-ben az Árkád kiadó és 2007-ben az Ulpius-háznál *Jud Süss* címmel.

évben, amikor Hitler hatalomra jut – *Jew Süss* címmel. A film főszereplője – Josef Jew Süss Oppenheimere – az a Conrad Veidt volt, aki az 1942-es *Casablancában* Heinrich Strasser őrnagyot is megformálta.³ Az már csak a „történelem fintora”, hogy a második – 1940-es – film vált hírhedtté. A darab írásának motivációi sem egyértelműek, ahogyan az sem, hogy az első változat (az 1940/41-ben előadott) mennyiben tér el a második (1944-ben bemutatott) – Dövényi Nagy Lajos átdolgozásával készült – változattól. Ennek oka, hogy az első változat elveszett. A továbbiakban a szerző szól még az országos visszhangról – kritikáról (41) –, összefoglalja a darab tartalmát (42–48), külön szót ejt az 1944-es bemutatóról és arról is – nyilván ez sokak szemében külön „bulvárosan érdekes” –, hogy a *Tüskevár* Matula bácsija, Bánhidi László tanúként vett részt a népbírói eljárásban (53). Végül pedig megismerhetjük magát a népbírói eljárást, amelyet Kádár Lajos ellen indítottak, és amely végül a felmentésével végződött (60–73). Ebben az alfejezetben ismerhetjük meg azon „konspirációkat” (62), amelyek mintegy „mitoszként” veszik körül a népbírói eljárást. Illyés Gyula, Darvas József esetleg Veres Péter segítette Kádárt abban, hogy végül nem vonták felelősségre?⁴ Papp összegzésében azt írja: „minden jel szerint befolyásos barátai-ismerősei segítségével kerülte el a komoly büntetést” (74), ám a történet ezen szálának kibogozása – a jelenlegi információk birtokában – nem lehetséges.

A kötet második tanulmányának címe önmagában véve is „garancia az olvasás-

ra” (*Illyés Gyula és az ÁVH*, az alcím pedig: A költő és a politikai rendőrség 1945 és 1956 között). Kétségtelen, hogy a népiek vezető alakja 1983-ban bekövetkezett haláláig kiemelt szerepet játszott az 1945 utáni magyar kultúra- és művelődéstörténetben, ezzel párhuzamosan formális és informális – politikai – befolyása is egyaránt nagy volt.⁵ Ez pedig felveti a kérdést, hogy milyen kapcsolata volt az állambiztonsági szervekkel – ha egyáltalán volt? A szerző szerint mint Jászi Oszkárnál, úgy Illyés Gyulánál is egymásnak feszült a közéleti és írói szerep (84). Sőt, Illyésnél a könyvtárnyi szöveg (tanulmány, esszé stb.) „tekinthető része voltaképpen a mára rendkívüli mértékben elavult népi-urbánus ellentét körül forog” (85).⁶ Már az elején leszögezi Papp: „Jelen tanulmány nem vállalkozhat egy régóta esedékes, feltehetően egy fiatalabb nemzedékhez tartozó irodalomtörténész vagy történész által megírandó, igényes Illyés-életrajz pótlására, de adhat néhány szempontot az e munkára vállalkozó kutatóknak” (85). A tanulmányból kiderül, hogy nehéz dolga van a kutatóknak ha Illyés ezen korszakát kutatja, mert az 1945–1956 közötti időszak kevés forrást őrzött meg, így Illyés élete ezen időszakának pontos rekonstrukciója sem lehetséges (az állambiztonsági források szempontjából sem). Hogy ez mennyiben „köszönhető” a későbbi iratmegsemmítéseknek – valamint a „természetes” selejtezésnek –, nem tudjuk (86). A tanulmány hosszan részletezi a forrásokat vagy a vélt forrásokat, hiszen az állambiztonság fennmaradt iratanyaga arról tanúskodik,

3 Az IMDB például az 1934-es *Jew Süss* esetében jegyzi Lion Feuchtwangert (<http://www.imdb.com/title/tt0025329/>), míg az 1940-es *Jud Süss* esetében már nem (<http://www.imdb.com/title/tt0032653/>).

4 Pontosabban fogalmazva más esetekkel összehasonlítva – finoman szólva – enyhe büntetést kapott „5 hónapot és 21 napot” (előzetes letartóztatásban és az internálótáborban töltött időt együttvéve [72]).

5 Felesége, Kozmutza Flóra a gyógypedagógia területén ért el kiemelkedő eredményeket.

6 Azért ide kívánczik egy apró megjegyzés: a népi-urbánus vita alapproblémái máig sem meghaladottak, vagy ha tetszik, máig „kibeszéltelenek”, s kihordásukra sem a konszolidált Kádár-rendszer, sem pedig az 1990-es rendszer-váltás utáni időszak nem bizonyult – egyelőre – alkalmasnak. A népi mozgalomról bővebben lásd Papp István: *A magyar népi mozgalom története, 1920–1990*. Budapest, 2012, Jaffa Kiadó.

hogy ha nem is maradtak meg a konkrét szövegek, de az egyéb fennmaradt iratok tanúsága szerint léteztek ilyenek (87-88), és még az is tudható, hogy milyen terjedelemben (ugyanakkor a tartalmukról nem maradt fenn árulkodó jel). Illyés elsősorban politikusként – a Nemzeti Parasztpárt egyik vezetője – került az állambiztonság látókörébe Veres Péter kapcsán (89). A korszakból fennmaradt jelentések mindenekelőtt Illyés politikai állásfoglalásait tartalmazzák, olykor kissé félrevezetően, de mindenféleképpen a korszak normája szerint. Egy példával illusztrálva a szavak és fogalmak átértelmezését: „A jelentésbe a »jobboldali« jelző nem jelentett mást, mint hogy Illyés azok közé tartozott, akik az önálló parasztpárti politika és szervezet mellett tették le a voksukat...” (91). Nyilván a kép a későbbiekben tovább árnyalódott, de Papp szerint még mindig erősen torzított formában (91-92). Elsősorban politikai okokból merül fel továbbra is a neve: egyrészt Keresztury Dezsővel ápolt barátsága okán, másrészt pedig a Nemzeti Parasztpárt 1946-os, őszi irányváltása kapcsán. Érdekes adalék, hogy 1948-ra Illyés visszavonult a napi politikától, de továbbra is megfigyelték (95), ugyanakkor továbbra sem osztottak rá szerepet semmiféle koncepciók perben, sőt a kommunista párt vezetése inkább megnyerésére koncentrált. Ez természetesen Illyésnek is biztosított némi mozgásteret (96). A tanulmányban szó esik arról az igencsak kényes és utólag nehezen igazolható kérdéskörrel, hogy – elsősorban informálisan – „ki kit és mikor” mentett meg. Illyés esetében Németh László unokatestvére, Németh Péter neve merül fel – Szabó Lőrinc mellett –, mint akiken Illyés segített – „informális hatalmát” bevethetve. A fennmaradt iratokból Papp rekonstruálja Németh Péter ügyét, majd megpróbálja „megfogni”, objektívan benne Illyés Gyula vélt szerepét. Mindezekon felül a tanulmány Illyés sajátos, közéleti szerepével szorosan összefüggő szilenci-umával is foglalkozik (102): hogyan fogalmaz, hogyan ír, hogy megfeleljen a hiva-

talos elvárásoknak, mégis megőrizzen valamiscskét az írói, alkotói autonómiából. Ennek az irodalmi kettős beszédnek – mely 1989-ig oly jellemző és egyben meghatározó is volt a magyar irodalmi életben – az 1950-es években még nem volt olyan kifinomult szabályrendszere, mint amely később kialakul a „helyesen” értelmezett irányvonalak és párthatározatok szerint. Papp részletesen ismerteti, hogy 1956-ig pontosan hogyan és milyen okokból figyelték meg Illyést, a jelentések és íróik mit sugalltak, hogyan „értelmezte” az állambiztonság a kapott adatokat. Ám – ahogy összegzi a szerző – hiába járt mindig egy lépéssel „a cég” a politika előtt (114), végül utóbbi nem indított eljárást Illyés ellen – annak ellenére, hogy volt ellene „elengendő bizonyíték”.

A harmadik tanulmányban egy irodalomtörténésznek az állambiztonsággal vegyített szakmai munkásságába ad betekintést a szerző. Azon szép remények, hogy majd az állambiztonság segít egy feltörekvő irodalmárnak – áthidalva „bármiféle” nehézséget –, végül felmorzsolódtak. A tanulmány főszereplője Nagy Péter (fedőneve: „Borisz”) egy másik Eötvös-kollégistával beszél telefonon – ez a kezdet hasonlít Rainer M. János Antall Józsefről írott könyvének elejéhez. A főhős párbeszéde szó szerint maradt fenn az iratanyagban. (Papp a végén jegyzetben jelöli az Eötvös József Collegium „rövid történetét”, de nem hivatkozik semmilyen történeti műre, vagy éppen memoárra.)⁷ Nagy Péter esetében sajátosan „kettős életről” beszélhetünk: „Szabó Dezsőnek az életéről írt monográfiát, a politikai rendőrség »Borisz« fedőnevű ügynöke-

7 A kötet tanulmányait gazdag szakirodalmi jegyzetapparátussal látta el a szerző, ezért is meglepő, hogy pont az Eötvös Collegium történetére vonatkozóan nincs semmiféle hivatkozás. Ez az apró tény, csak azért érdemel említést, mert 1. a szerző maga is Eötvös-kollégista volt, 2. létezik több monografikus áttekintés a Collegium történetéről, amit a szerző is ismer.

ként pedig Szabó Dezső híveiről és követőiről gyűjtött információkat a belügyi szervek számára” (121). Némi cinizmussal hozzátehetjük azt is, hogy a második anyaggyűjtés egy újabb monográfiához is elegendő lett volna... Papp szövege szerint – pontosabban értelmezésem alapján ez következik belőle – ez a kettősség az 1964-es biográfiájára is jellemző. Tudniillik Nagy alapos, „imponáló filológiai apparátussal alátámasztott” (122) szöveget írt, de ezzel egyúttal „lényegében átültette az irodalomtörténeti kutatásba és értékelésébe a népi írókról szóló pártállásfoglalás téziseit...” (122).⁸ A tanulmányból kiderül, hogy Nagy Péter 1951 és 1962 között előbb az AVH, majd a III/III-as Csoportfőnökség egyik jelentője volt. Jelentéseit – Papp szerint – meglehetősen bő lére eresztve írta. Papp István kerüli Nagy Péter ezen munkásságának minősítését. Nagy ugyanakkor 1961-re „hírnevet” szerzett magának a Szabó Dezső-hívek körében,⁹ legalábbis erről tanúskodik Balogh Sándornak, az Írószövetség könyvtárosának – aki komoly Szabó-dokumentumgyűjteménnyel rendelkezett – az elutasítása is, amelyet természetesen Nagy megírt a jelentésben (128). Ami azonban még érdekesebbé teszi Nagy ügyét Baloghgal, az egy 1961-ben írt jelentés. Ebben leírja Nagy, hogy Balogh nem kívánja eladni a Szabó Dezső-gyűjteményt, valamint a hírnév sem vonzza. Megemlítette, hogy kapcsolatban áll az emigráns Szabó Dezső Emlékbizottsággal. Az állambiztonság szerveit természetesen nem filológiai kérdések és Szabó Dezső életműve érdekelték (129), hanem az 1944–46-ban működött Szabó Dezső Emlékbizottság tagjai. A jelentés – Papp szerint – „sokkal inkább hasonlít egy kutatóintézeti munkaanyagra, mint egy hálózati személy beszámolójára” (130). Rendkívül

érdekes azonban, hogy Nagy jelentéseinek lettek „kézzelfogható” következményei: a Zsigmond Gyula, Püski Sándor és Balogh Sándor elleni perek (131). Végül 1964-ben megjelent Nagy Péter Szabó-monográfiája, amelyet 1979-ben újra kiadott. Az irodalmi élet önmagán túlmutató „fontossága” a korszakban elvitathatatlannak, nem úgy 1989 után. Ennek több oka van, talán a legfontosabb magából a rendszerből fakad: az irodalomnak 1948 és 1989 között volt egy második nyilvánosságot teremtő funkciója is: a „sorok között olvasás” a korszak természetes velejárója volt. Ez a funkció azonban 1989 után – demokratikus körülmények között – egyszerűen okafogyottá vált.

A Fehér Lajosról szóló tanulmány egy sajátosan prominens ember életének másfél évnyi történéseit igyekszik tisztázni, de mindenféleképpen árnyalni.¹⁰ Egy csúsztatásoktól sem mentes újságcikk idézetével kezd, amely Fehért meglehetősen rossz színben tünteti fel. Csakhogy Fehér Lajos érdekessége, hogy elsőként – vagy legalábbis az elsők egyikeként (Farkas Vladimir mellett) – szólalt meg, s tárta önéletírásában a nyilvánosság elé, hogy milyen volt az élet az állambiztonság berkein belül. Hogy Fehér miért vállalt szerepet a Politikai Rendészeti Osztály, majd az Államvédelmi Hatóság megalakításában és a személyi állomány feltöltésében, az operatív nyilvántartás rendszerének létrehozásában, tulajdonképpen homályban marad. A tanulmány kiemelten foglalkozik Péter Gábor és Fehér Lajos kapcsolatával, bemutatva az illegális kommunista pártban betöltött szerepüket, valamint annak felépítését és hierarchiáját (vagyis a titkoság megőrzésének főbb technikai és kevésbé technikai részleteit (137–139). Fehér Lajos igen kényes és nehéz időszakban

8 Az állásfoglalás 1958-ban a *Társadalmi Szemlé*ben jelent meg, ahogy a szerzői is írja a 121. oldalon.

9 Az egy évvel korábbi könyvének köszönhetően „persona non grata lett a Szabó-hívek körében” (128).

10 Papp Istvánnak 2017-ben jelent meg a Fehér Lajosról szóló monográfiája: Papp István: *Fehér Lajos. Egy népi kommunista politikus pályaképe*. Budapest–Pécs, 2017, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–Kronosz Kiadó. (ÁBTL Monográfiák.)

volt az ÁVH második embere: 1945 telén és 1946 tavaszán ugyanis – írja Papp – lényegében véve „a semmiből kellett egy szervezetet felépíteni, a működés elemi feltételeit megteremteni” (143). Ebben pedig Fehérnek kulcsszerepe volt: egyrészt az általa megalkotott operatív nyilvántartás „időtállóknak” bizonyult, másfelől „az általa felvett személyek gyakran hosszú karriert futottak be” (144). A tanulmány kiemeli Fehér Lajos időről időre kiadott memoárjai közti különbségeket: egy-egy eseményt vagy szerepet – az aktuális társadalmi és politikai érdekeknek (felfogásnak) megfelelően – másként mutat be akár két év távlatából is, így például az 1977-ben majd 1979-ben kiadott memoárjában (144). Természetesen nem lehet pontosan megrajzolni, hogy miként végezte több mint másfél éves szolgálatát Fehér Lajos, ezért is írja a szerző, hogy: „inkább csak körvonalazni tudjuk...” (150). Az mindenestre kiderült, hogy inkább az adminisztratív- és személyügyekkel foglalkozott (151). Ebbéli működése sem múlt el – évtizedekig – nyomtalanul: a Politikai Rendészeti Nyilvántartó Hivatalának megszervezése volt működésének „szakmai csúcsa”. Ez volt ugyanis az a „protokollrendszer”, amely értelmében „a politikai okokból őrizetbe vettekéről személyi adatlapot kellett felvenniük, majd hetente egyszer a hivatalnak beküldeniük. Sőt, azokról is külön úrlapot, ún. »figyelőkartont« kellett felalítaniuk és a központi nyilvántartónak beküldeniük, akikkel kapcsolatban politikai bűncselekmény gyanúja merült fel, de még nem kerültek a rendőrség kezére” (151). Mindezek ellenére keveset tudunk Fehér munkásságának gyakorlati megvalósulásáról (153). Azt a szerző is leszögezi, hogy Fehér munkája nem korlátozódott „aktatologatásra”, hanem tudatosan próbálta kiszűrni azon személyeket és csoportokat, akiket veszélyesnek tartott, így a nyugati hadifogságból hazatérőket, a rendőrség és a katonaság testületét (153). Papp közli Fehér véleményét a B-listázásról is: Fehér szerint 5000 embert kellene elbocsátani a „demokratizálódás” jegyében (154).

Fehér „belügyes szerepének” további árnyalását teszi lehetővé Kajli József 1956-os tanúvallomása, melyben úgy emlékszik vissza, hogy Fehérnek szerepe volt a levél-cenzúra (levelek felbontása) és a telefonlehallgatások megszervezésében is (154). Ugyanakkor Fehér nem pusztán az állam (védelmének) érdekében volt jó hivatalnok, hanem „figyelemmel követte azokat a vizsgálati eljárásokat is, amelyekben korábbi illegális tevékenysége közvetve vagy közvetlenül szóba került” (155). A saját hűgának megkínzásával kapcsolatos nyomozás során felmerült a befolyásolás gyanúja, de ezeket az aktákat – ahogy Papp is felveti – kikérhette emlékiratai készítéséhez is, vagy akár 1945-ben is olvashatta. Papp István rávilágít arra is, hogy két esetről bizonyítható, hogy Fehér saját maga, közvetlenül járt el, ha nem is a barátai, de legalábbis a lekötöztetjéi érdekében. Az egyik személy Kodolányi János író volt, aki emlékiratain keresztül „üzent” is a megmaradt népieknek (akik vették az üzenetet, lásd a tanulmány 91. végjegyzetét). A másik személy Dessewffy Gyula volt, aki még 1943-ban foglalkoztatta őt a *Kis Újság*-nál. Dessewffy ügye azért is érdekes, mert ekkor Fehér már nem volt állományban, ám ennek ellenére hozzájutott „bennfentes” információkhoz. Mindezek után nemcsak az olvasóban, de a szerzőben is felmerül a „végső kérdés”: hogy ha Fehér Lajos megfelelt az állambiztonsági munka számára, akkor miért távozott 1946-ban? A kérdésre nem adható egymondatos válasz. Először is a szerző tesz egy nagyon pontos fogalomtörténeti áttekintést az állambiztonsággal kapcsolatban. Tulajdonképpen bemutatja a fogalom átlényegülését: 4-5 évtized távlatából ugyanis teljesen mindegy volt, hogy ki melyik szervnél dolgozott 1945–1956 között. A csengőfrász, a kitelepítések, a kényszermunka, a börtönbeli kínzások „hallatlan erkölcsi tehertételt” (159) jelentettek az állambiztonság számára. Néhány történeti interjú segítségével a szerző tovább árnyalja Fehér portréját, amely nagyjából egy irányba mutat. Ezt az egyirányúságot Erdős Péter újságíró töri meg:

szerinte Fehér rokonszenves, nyitott személyiség volt, akivel őszintén beszélgett; ezzel éppen ellentétesen írta le másokhoz képest (160). Az állambiztonság is komoly átalakuláson ment keresztül: 1945-ben a semmiből kellett létrehozni a szervezetet, ráadásul meglehetősen „differenciálatlan” volt szervezeti felépítése, így Fehér Lajos valóban Péter Gábor egyetlen helyettese volt, másfél év után viszont már csak egy volt a helyettesek közül (161). Ezenkívül Fehér személyes érdeklődése az agrárium felé töretlen maradt. Ezt bizonyítja, hogy maga kérte áthelyezését az akkor induló *Szabad Föld*-hez. Míg korábbi áthelyezését maga Péter Gábor írta meg, most már támogatásáról biztosította – Kádár János és Donáth Ferenc társaságában (162). Mi a szerző mérlege? Először is: az utókor – sajnos – pontatlanul egybemossa az 1945 és 1956 között működő, meglehetősen differenciált állambiztonságot az 1956 után átszervezett állambiztonsággal. Másodszor: Fehér Lajos aktív szerepet vállalt az állambiztonság létrehozásában, állományának felvételében, a B-listázásban, de(!) harmadszor: „az utolsó pillanatban lelépett arról a vonatról, amely elkerülhetetlenül a szakadékba vitte volna pályafutását” (163).

Veres Péter, a Balmazújvárosról elszármazott értelmiségi nem először foglalkoztatja Papp Istvánt.¹¹ Veres mint író és politikus – ez a kettő az ő pályafutásában inkább összekapcsolódik, semmint két különálló „hivatás” jelenik meg – a Nemzeti Parasztpárt „reménységeként” jelent meg. A tanulmány bemutatja, hogy Veres politikai pályája és politikai programműve miként is fonódik egybe. Az Erdei Ferenc és Kovács Imre (szárny) „között bölcsen egyensúlyozó, de a valóságban sohasem létező »centrum« fő” (170) képviselőjének láttatásában – Papp szerint – „az 1990 előtti történetírás is sokat segédkezett” (170). Ma már persze tudható, hogy

11 A szerző népi írókról szóló monográfiájában már részletesen foglalkozott vele.

Veres a Magyar Kommunista Párttal (MKP) szoros szövetségben képzelte el a magyar demokrácia építését (ellentétben Németh Lászlóval). Ezt jól alátámasztja, hogy Veres miért az Erdei vezette balszárny (s ezzel együtt az MKP) mellett döntött. Ugyanakkor ennek ellenére nem nevezhető kommunistának – írja Papp –, hanem „Olyan fajta társutas, népi politikus volt, aki nem kívánta feladni a paraszti érdekvédelmet” (171). Taktikázása – a két szárny között – remekül működhetett volna, abban az esetben, ha 1. a népi mozgalom laza mozgalom marad, és nem szerveződik (romantikus keretek között) párttá, 2. az MKP-val való viszony mellett vagy ellen a diktatúra fenyegető árnyékában nem kellett volna egyértelműen állást foglalni. A könyvben részletezett földcsuszamlás-szerű változások megrendítették a párt vidéki tagszervezeit. Az FKGP „leszámítása” után Veres lehetőséget látott a parasztpárt szavazóbázisának növelésére. A formális logika szerint vizsgálva, akár még jól is gondolkodhatott volna, csak hogy két dologgal nem számolt: 1. az MKP kizárólagosságra törekszik a magyar politikai életben, és nem kívánja a többpárti demokráciát fenntartani, 2. a szavazók és/vagy szavazatok átvándorlása nem a fizika törvényei szerint történik. Az előzőekből fakad, hogy az 1947-es „kékcédulás” választások eredménye nem hozott „átütő” sikert a pártnak, és egyben megmutatta azt is, hogy „a parasztság nem hitte el, hogy az NPP átveheti a kisgazdák szerepét, és képes ellensúlyyá válni a kommunista törekvésekkel szemben” (172). A „vereséget” követően Veres visszavonult, a szerzőt idézve: „ahhoz a módszerhez folyamodott, amihez a leginkább értett, elvonult a nyilvánosság elől, hogy a párt tagjai számára megírja az NPP ideológiáját összegző kézikönyvét” – ez a szöveg később *A paraszti jövőndő* címmel látott napvilágot. Az állambiztonság pontosan tudta, hogy kiket akar megfigyelni, ezért Veres is korán megfigyelés alá került. Lejegyezték beszédeit, nyilatkozatait, de ami igazán figyelemreméltó, hogy Veres megfigyelé-

séhez még az 1945 előtti titkosszolgálat által készített dokumentumokat is felhasználták. Mindez annak fényében érdekes igazán – véli a szerző –, hogy a kommunista párt minden kontinuitást tagadott az 1945 előtti időszakokkal (174–175). Csak hogy nem ez az első eset, hogy a napi gyakorlat felülírta az elveket. Végül a szerző konklúziójában Veres Péter politikusi tevékenységét kifejtve amellet érvel, hogy „Veres Péter nem bizonyult jó politikusnak...” (184), mert nem ismerte fel a politikai játszmák rá (is) vonatkozó következményeit.

Borzás István klasszika-filológus és az állambiztonság sajátos viszonyáról ír a kötet utolsó előtti tanulmányában Papp. Nem „bíbelődik” a posztmodern életút-értelmezésekkel, az általuk kínált lehetséges olvasatokkal, hanem szikáran ragaszkodva a fellelhető forrásokhoz, azokon keresztül mutat be egy sajátos életutat. Papp nem a médiában általában felkapott és kiemelten kezelt „kik voltak az ügynökök” kérdésre keresi a választ ezúttal sem. Számára ez másodlagos kérdés, hiszen a fő célja, hogy a rendszert, a struktúrát tárja fel, és ennek működését mutassa meg; továbbá az ügynökkérdés számára azért is elhanyagolható, mert: „*a Borzás Istvánról jelentést adó ügynökök egyikének sem áll rendelkezésre a beszervezési dossziéja, így nem ismerhető meg az sem, milyen körülmények között, milyen emberi-lelkiismereti konfliktusokat követően vállalták ezt a tevékenységet*” (199). Az álláspontja kétségtelenül a történettudomány normája felől érkezik, ezzel szemben a másik oldalon megjelenik az információs kárpótlás iránti igény: minimum a célszemélyek megtudhassák a beszervezett személyek valós kilétét. Ez természetesen további jogi és etikai kérdéseket is felvet. Borzás esetében (is) felmerül a kérdés, hogy miért is foglalkoztatta az állambiztonságot a személye. 1956-os múltja ugyan gyanakvásra adott okot (197) a későbbiek során is, ám mégis szokatlanul sokáig állt az állambiztonság látókörében. Hogy miért, arra nem adható egyértelmű válasz. Egyszerűen azért nem, mert több

tényező együttállása vezetett Borzás hosszú megfigyeléséig. Az egész 56-os szerepéből fakadt, majd erre jött – a debreceni évek alatt – egy kevésbé agilis tartótiszt (213), egy egyetemi katedrara vágyó ügynök, majd egy újabb agilis tartótiszt (217), aki a karrierépítés egyik állomásaként tekintett Borzás megfigyelésére. És még egy utolsó, de fontos tényező: a tudományos élet sajátos – hétköznapi értelemben véve –, „életidegen” világa. Ez utóbbi félreértésekre adhatott okot. Így például az NSZK-beli Tacitus-megjelenés (215), ami minden volt, csak politikai akció nem, de ide sorolhatjuk a kapcsolatok sokszor tudományterületeken átívelő jelentőségét vagy éppen egy adott tudomány keretein belüli rivalizálások személyi konzekvenciáit, valamint a tudományban fontos és értékes publikációk megjelenése körüli diskurzusokat is. Ám mindezen tényezők sem indokolják, hogy miért tartották ilyen sokáig figyelemmel Borzás munkásságát. A dolog a rendszer mechanizmusainak öngerjesztő jellegére világíthat rá.

A kötet záró tanulmánya – mely itt jelenik meg először – szintén egy szépirodalmi műről szól, ám ezúttal nem egy előadásról, annak – szakszóval élve – „példányáról” van szó, hanem egy egészen kivételes szerző művéről. A szépirodalmi művek történeti elemzése mindig veszélyes terep. A szépirodalomnak ugyanis nem feltétlenül feladata a történelmi „igazságok” alátámasztása, megírása. Még akkor sem, ha tudjuk Arisztotelész és Hayden White óta – és ez most így nagyon sommás –, hogy „rokonszakma” a szépíróé és a történészé.¹² Az is tudható, hogy sok esetben a szépírók nem végeznek valódi történeti kutatásokat – nyilván nem is ez a dolguk. Mindezt persze tekinthetjük mellékszálak ahhoz képest, hogy a Papp által „elemzett” mű, *Az elbocsátott légió* szerzője Moldova György, aki a hazai

12 Erről részletesen lásd: Romsics Ignác: Új tendenciák az ezredforduló történetírásában. *Műltünk*, XXII (2011)/2, 130–144.

könyvkiadás sajátos alakja. Az is érthető és akceptálható, hogy Papp másodjára is képes volt foglalkozni Moldova kötetével. De, hogy miért is „fut neki” másodjára is, az leginkább az első szövegből derül ki: „A kisregény »veszélyessége« éppen abban áll, hogy kényes témáról híhető módon, olvasmányos, könnyen befogadható realista stílusban szól, és nem teljesen hazug, de mégis velejéig a diktatúrát támogatja. A könyv nem csupán a kommunista belharcok résztvevőikhez szólhatott, hanem tévutakra vihette a naiv olvasót is – ha voltak ilyenek a korabeli Magyarországon”¹³ – vagyis szakmai szempontból, erkölcsileg tartja aggályosnak a kötetet. De Papp akár „küldetésnek” is tekintheti az erősen túlzó, fals információkat tartalmazó szépirodalmi művek „leleplezését”. Mivel ezúttal is alapos, Moldova életútjának sajátos bemutatásával kezd: főbb kritikuskainak véleményével, kereseti viszonyaik összevetésével – Szilvásival és Berkesivel¹⁴ –, aminek célja nem a zsebekben turkálás (240), hanem Moldova „elhelyezése” az irodalmi élet korabeli keretei közt. „Moldova írásai mélyebben rezonálnak: azt a fajta kisemberi életérzést szálaltatják meg, amelynek fontos jellemzője a politika és közélet világának leegyszerűsített magyarázata, illetve az a mentalitás, amely a saját kudarcokért kizárólag a külvilágot hibáztatja, és egyúttal felmenti önmagát” – írja Papp (241). Hozzáteszi, hogy Moldova népszerűségéhez a rendszerváltoztatás sikertelensége is nagyban hozzájárult (241). Az elbocsátott légiónak előzményeit is ismerteti a szerző, nem kihagyva Moldova első regényének kritikai fogadtatását sem. Kardos György

– a Magvető Kiadó feje – és Moldova barátsága is szóba kerül a tanulmányban, de a szerző jelzi, nem ért egyet azzal a véleménnyel, hogy Moldova fiktív főhőse (Smidt Flórián) és Kardos egyazon személy volna: úgy fogalmaz, hogy „bizonyos párhuzamok felsejlenek” (243) a két személy életében. Ezt többek között Kardos életének bemutatásával bizonyítja, az eltérések és hasonlóságok kiemelésével (245–246). Végül még néhány szó esik a könyv kapcsán a Kiadói Osztályról, vagyis a cenzorokról (248). A regény elemzése során Papp a fikciót és a történelmi valóságot igyekszik összevetni, valamint a korabeli kritika bemutatásával valamelyest érzékeltetni azt is, hogy mit gondoltak a műtípusok Moldova regényéről. Természetesen a közönségnek tetszett a kötet – fittyet hányva a kritikára –, és a címadással olyan kifejezés született, amely valamelyest beépült a tudományos munkákba is (lásd a tanulmány 77. végjegyzetét).

A kötetben szereplő tanulmányok egybefoglalása jól tükrözi az alapvető alkotói szándékot: vagyis azt, hogy nem az ügynök személye az érdekes (kit takar a fedőnév?), hanem az, hogy miként működtek a megfigyelők, és milyen hatással voltak a megfigyeltre. Illyés taktikázása, Veres politikai szerepének állambiztonsági oldalról történő megfúrása, Fehér Lajos állambiztonsági szerepvállalása mind-mind olyan probléma, amely a rendszer működését segít megérteni más-más szempontból. Ez egyben arra is rámutat, hogy Papp István elsődleges célja tehát a megértés és az 1948–1989 között működő szocialista rendszer ilyen bemutatása.

Pénzes Dávid

13 Az idézet A tizenkét téves mítosz részeként megjelent Papp által jegyzett tanulmányban olvasható a *Kommentár* 2012. évi 4. számában.

14 Berkesi és Szilvási, valamint részben Moldova írói munkásságának értékeléséről lásd még Madarász Imre: *Antiretró. Portrék és problémák a pártállami korszakból*. Budapest, 2007, Hungarovox Kiadó.

PÉNZEZ DÁVID kollégiumi nevelőtanár (Káldor Miklós Kollégium), doktorjelölt (Eszterházy Károly Egyetem, Neveléstudományi Doktori Iskola).